

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ս. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ՎԱՆՔԸ ՆԱԶԱՐԵՔԻ ՄՕՏ

(«յարտեան լեռինն») Ղուկ. Գ. 29)

1. Հին Կտակարանը և Յովսեփոս Նազարեթի վրայ տեղեկութիւն մը չեն տար. միայն Նոր Կտակարանի Աւետարանները հարեանցի տեղեկութիւններով կը ծանօթացնեն Գալիլիոյ սոյն քաղաքը: Նազարեթ նշանաւոր հանդիսացաւ աւետումովը հրեշտակին առ Ս. Կոյսն՝ որուն հաղորդեց Քրիստոսի Մարդեղութեան և Փրկագործութեան մեծ խորհուրդները. անտարակոյս այս աւետարանական գէպը անընդմար չպիտի մնար հին քրիստոնէից մօտ: Ուղղակի Նազարեթէն մեկնեցաւ Ս. Կոյսը իր խօսեցեալին հետ գալու Բեթղեհէմ, Դաւթի քաղաքը, ուր ծնաւ Յիսուս՝ մեր Տէրը: Տիրոջ քառասնօրեայ տաճարի ընծայումէն և եղիպտոսի պանդխտութեանէն յետոյ Յիսուս Նազարեթ կը մեկնի իր ծնողաց հետ. հոն էր որ աճեցաւ եւ զօրացաւ լի իմաստութեամբ «և շնորհք Աստուծոյ էին ի վերայ նորոյ»: Անոր ծնողքը ամէն տարի Զատիկ օրը երուսաղէմ կ'երթային: Յիսուս տասներկու տարեկան էր երբ անոնք, ըստ սովորութեան տօնին, երուսաղէմ գացին եւ ուխտերնին կատարելով դարձան: Յիսուս հոն կը մնար, բայց չէին գիտեր իր ծնողքը և կը կարծէին թէ ուղեկիցներուն հետ կը զբոնուէր. մէկ օրուն ճամբայ եկան ու տեսան որ Յիսուս ուղեկիցներուն հետ չէր գտնուեր. ետ դարձան երուսաղէմ ուր գտան պատանին Յիսուսը տաճարին մէջ: Ան վարդապետներուն հետ կը խօսէր որոնք կը զարմանային Անոր իմաստութեան և տուած պատասխաններուն վրայ: Յիսուս՝ ծնողքին հետ միանալով գնաց Նազարեթ «և էր նոցա հնազանդ»: Ան հոն կը զարգանար իմաստութեամբ և հասակաւ «և շնորհք յԱստուծոյ և ի մարդկանէ»: Մեր Փրկիչը կը թեւակոխէ երեսուն տարեկանին՝ Նազարեթէն կուգայ Յորդանան՝ ուր կը մկրտուի Յովհաննէս Մկրտչէն, և «նոյն ժամայն Հոգին հանէ զնոյն յանապատ»: Տէրը Քառասնօրեայ փորձութենէն յետոյ,

դեռ Գալիլիա չվերադարձած՝ կ'ընտրէ իրեն աշակերտները՝ որոնք պիտի ըլլային իր Աւետարանին քարոզիչները. ընտրեալներէն մին Փիլիպպոս՝ Նաթանայէլը կը գտնէ ու կ'ըսէ անոր թէ՝ Անիկա՝ որուն համար գրած էին Օրէնքը ու Մարգարէք, գտանք — Նազարեթցի Յովսեփի որդին Յիսուսը. Նաթանայէլ կ'ըսէ, «իսկ ի Նազարեթէ մարթ ի՞նչ իցէ բարւոյ իմիք լինել»: Այս խօսքը ակնարկութիւն մ'է Նազարեթի աննշան վիճակին կամ տեղացիներու անոպայ վարուց և կամ ուրիշ պատճառի մը՝ որուն վրայ լռութիւն կը պահէ Աւետարանը: Նաթանայէլ ի վերջոյ կը հետեի Յիսուսի: Յիսուս կ'ուզէր քարոզել և գործել նաեւ իր ծննդավայրին՝ Նազարեթի մէջ, բայց իր հայրենակիցները, ինչպէս Նաթանայէլի խօսքերէն ալ կը հասկնուի, և Յիսուսի անձին նկատմամբ Նազարեթի ժողովրդեան կողմէն կատարուած մէկ արարքն ալ պաշտօն էր ատոր, արժանի չէին Անոր քարոզութեան և հրաշքներուն: Այդ պատճառաւ կ'ըսէ Աւետարանը Յիսուսի համար թէ «զարմանայր վասն տնհաւատութեան նոցա»: Մեր Տէրը կը շարունակէր իր քարոզութիւնները Գալիլիոյ ամէն կողմերը և կը փառաբանուէր ամէնուն կողմէն: Եկաւ Նազարեթ «ուր անեալն էր»: Տեղւոյն ժողովարանին մէջ Եսայի Մարգարէին մէկ հատուածը կը բռնայ ու կը բացատրէ Նազարեթցիներուն, որ կը զարմանային Անոր իմաստութեան և կը վկայէին Անոր շնորհաց խօսքերուն: Բայց Յիսուս հոն հրաշք չգործեր, վասն զի արժանի չէին, անհաւատներ էին եւ թէ «չէ մարգարէ ընդունելի ի քաղաքի իւրում»: Կոչումներ կ'ընէ կեանքէն եղիա և եղիսէ մարգարէներուն՝ որոնք Իսրայէլի անարժանութեան համար Աստուծոյ զթութեան տուրքը շնորհեցին Սարեփթացի այրի կնոջ և ասորի Նէեմանին: Մարգարէից այս ընտրանքները օտարներ էին, բայց կ'արժանաւորէին նրա թակուն պարգևներու և բարոյական շնորհաց, Յիսուս Նազարեթի մէջ այս վճռական քարոզութեամբ հասկնուց թէ Աստուած կը կոչէ արժանաւորները առանց ազգի խտրութեան և իր շնորհը պիտի ծաւալէր առ հոսարակ բոլոր մարդոց, և իր Աւետարանը պիտի քարոզուէր բոլոր տիեզերքի մէջ եւ բոլոր

ազգերը պիտի կոչուէին երկնից արքայութեան. այս խօսքերէն դայրացան նազարէթցիները «ե յարուցեալ հանին զնա արտաքոյ քաղաքին», և ամին զնա մինչև յարուան լերինն՝ յորոյ վերայ քաղաքն նոցա շինեալ էր, գահավէժ առնել զնա: Եւ նա անցեալ ընդ մէջ նոցա՝ զնայր: Իր գաւառին անունով Յիսուս կը կոչուէր «Նազարէթի Մարգարէն» և կը յորջորջէին զԱնիկա «Նազովրեցի» և Փրկչին խաչելեան տախտակին վրայ Պիղատոս գրեց «Յիսուս Նազովրեցի» թագաւոր Հրէից: Աւետարանական այս պատմեալքներէն կը հասկցուի որ մեր Տէրը երեսուն տարի Նազարէթի մէջ ապրած, սնած ու աճած էր իմաստութեամբ և՛ հասակաւ, և անկէ սկսաւ իր քարոզութիւնները: Նազարէթ քաղաքին Յիսուսի կեանքին և Մարգիւղութեան խորհուրդին հետ այս սերտ կապակցութիւնը քրիստոնեաներուն ներշնչած էր բարեպաշտական զգացումներ՝ որոնցմով անոնք փափաքած են յաւերժացնել Յիսուսի յիշատակները նոյն քաղաքին մէջ՝ հաստատութիւնով զանազան յիշատակարաններու՝ որոնք դարէ դար մերթ պայծառ ու չքեղ և մերթ յարձակումներու հետեանքով անշուք կամ աւերեալ կը մընային, ինչպէս ցոյց կուտայ պատմութիւնը: Քրիստոսի տնօրինական գործերը առաւելապէս տեղի ունեցան երեք քաղաքներու մէջ, որոնք են Նրուսաղէմ, Բեթղեհէմ եւ Նազարէթ: Վերջինս հակառակ իր տեղագրական եւ պատմական անշքութեան և Քրիստոսի քարոզութեան տալիս տեղւոյն ժողովրդեան դաժան վարմունքին՝ եղաւ, ըստ Յերոնիմոսի, «Դաւիթի ծաղիկը» ինչպէս կը գրէ ան իր նամակներէն միոյն մէջ: Ուրիշ լատին մատենագիր մը նազարէթ անունին նկատմամբ ունի գեղեցիկ պատկերաւոր խօսք մը. «Ինչպէս որ, կ'ըսէ, վարդը զինքը չըջապատող ծաղիկներով կը գեղեցկանայ, նոյնպէս Նազարէթը վարդի մը կ'ըսակ ձեւը ունենալով կարծես թէ չըջապատող և զինքը զարդարող լեռները կը թուին ըլլալ վարդին տերեւները»:

Նազարէթի նկատմամբ Աւետարանի այս պատմեալքներէն վերջ, թէեւ մեր նիւթէն դուրս, բայց պատմական կարեւորութեան եւ շահեկանութեան համար կ'ուզենք հակիրճ տողերով նկարագրել

բուն իսկ քաղաքին ընդհանուր քրիստոնէութեան վերաբերեալ մեծ սրբավայրերը, յետոյ պատմագրել քաղաքէն դուրս շատ կանուխէն գահավիժման լերան գագաթը շինուած Հայոց վանքը:

2. Առաջին եկեղեցին որ շինուած է Նազարէթի մէջ Աւետարանի եկեղեցին է՝ կառուցուած Ս. Աստուածածնի ան ճեղույն վրայ: Եպիփանի երբ Տիրեքիացի կոմս Յովսեպոսի վրայ տեղեկութիւն կուտայ, հետեալ կ'երպով կը գրէ. «Ան կայսերական հրաման մը ընդունեց Հրէից քաղաքներու և աւաններու մէջ եկեղեցիներ շինելու: Ոչ մէկը կրնար եկեղեցի շինել նոյն տեղերը, վասն զի անոնց մէջ չէին գտնուեր ո՛չ յոյն, ո՛չ սամարիացի և ո՛չ ալ քրիստոնեայ. մանաւանդ Տիրեքիայի, Դիոկեսարիոյ՝ որ է Սէֆորիս, Նազարէթի և Կափառնուամի մէջ ուրիշ ազգէ մէկը չկար. (Patr. Gr. Հատ. ԽԱ.)» Որչափ որ, ըստ Եպիփանի, Հրեայք Նազարէթի եւ յիշեալ քաղաքներուն մէջ բազմաթիւ էին և քրիստոնեայք չէին կրնար հոն բնակիլ, բայց աս չի նշանակեր թէ վերջիններս բոլորովին յարաբերութենէ դադրած էին. ընդհակառակն անոնք կ'այցելէին Նազարէթի տնօրինական տեղերը և կը պահպանէին զանոնք: Որքան որ դժուարութիւններ ըլլային Հրէից կողմէն՝ այսու հանգերձ 359ին կոմս Յովսեպոս յաջողած էր պետական օգնութեամբ կառուցանել Նազարէթի եկեղեցին, ինչպէս Սիլվեստրոսի մէջ ան պատմած էր Եպիփանին: Նազարէթի եկեղեցիներու մասին պիտի տանք միայն քանի մը վկայութիւններ: 670ին Արզուլֆ եւ պիսկոս Նազարէթ այցելած էր և ծանօթագրած էր թէ «Նազարէթ քաղաքը Կափառնուամի նման պարիսպ չունէր, շինուած էր լեռան մը վրայ: Սակայն ունէր քարաշէն մեծ շէնքեր. հոն կը գրտնուին երկու մեծ եկեղեցիներ, մին քաղաքին մէջ, որ կը կենար երկու կամարներու վրայ, և ուր երբեմն կը գտնուէր այն տունը որուն մէջ մեր Փրկիչը ապրեցաւ: Այս եկեղեցին կամարներով միացած սիւներու վրայ կը կենար, իր ստորին մասին մէջ նոյն սիւններուն տակ կը գտնուէր ականակիտ աղբիւր մը. բոլոր ժողովուրդը հոս կը յաճախէ ջուր առնելու համար: Միւս եկեղեցին շինուած է այն տան տեղ-

ւոյն վրայ որուն մէջ Գարրիէլ հրեշտակապետը միայնակ գտաւ Ս. Կոյսը եւ աւոր տուաւ աւետարան՝ Միւսնոյն վկայութիւնը կը կրկնեն 720ին Պիտա, և 1137ին Քասսին լերան Պետրոս վանականը: Տիրացի Կիյեոմ կը գրէ թէ «Թանկրէտ Գալիլոյ իշխան կարգուելով մեծ խնամքով հիմնարկեց այս դաւանին եկեղեցիները և օժտեց զանոնք մեծամեծ կալուածներով, մասնաւորապէս Նազարէթի և Թարորի եկեղեցիները» (տե՛ս Recueil des Historiens des Croisades. Occident, Հատ. Ա. էջ 384): Պատմիչին այս խօսքին հիմնարկը բացատրութիւնը պէտք է հասկնալ ոչ միայն նորոգել, այլ ամբողջութեամբ վերաշինել: Անկլո-սաքսոն Soewulf՝ որ 1102ին Յոպպէ հասած է, յստակօրէն կը գրէ թէ «Նազարէթ քաղաքը Սարակինոսներու կողմէն ամբողջութեամբ քանդուած է, սակայն խիստ գեղեցիկ վանք մը ցոյց կուտայ աւետման տեղը» (Recueil de voyages et de mémoires publiés par la Société de Géographie. 1839. Հատ. Դ. էջ 550): Ռուսագիր Դանիէլ վոնական 1106-07ին կը գրէ (գլ. 89) իր այցելութիւնը հետեւեալ կերպով. «Նազարէթ փոքր աւան մ'է լեռներէ չրջապատուած. երեք սեղաններով բարձր եւ մեծ եկեղեցի մը կը բարձրանայ աւանին մէջ. հոն մտնելով՝ ձախին կը տեսնուի փոքր սեղանի մը առջեւ փոքր բայց խորունկ այր մը, որ ունի երկու նեղ դռներ. մին՝ արեւելք և միւսն՝ արեւմուտք, որ կը տանին այրը. արեւմտեան դռնէն մտնողը աջին կը տեսնէ խուց մը որուն մուտքը փոքր է և հոն կ'ապրէր Ս. Կոյսը Յիսուսի հետ: Նոյն նուիրական խուցը կը պարունակէ այն մահիճը՝ որուն վրայ Յիսուս կը հանգչէր. խուցը գրեթէ հողին հաւասար էր»: «Նոյն այրին մէջ, արեւմտեան դռնէն մտած ժամանակ, ձախէն կը տեսնուի գերեզմանը Ս. Յովսէփի: Ս. Կոյսին խօսեցեալը հոն թաղուած է նոյն իսկ Յիսուս Քրիստոսի ձեռքով» (գլ. 90): Յիշեալը 91, 92 և 93 գլուխներու մէջ կուտայ ուրիշ երկրորդական ծանօթութիւններ: Յարենման տեղեկութիւններ կուտան 1172ին Թէոդորիկոս, 1177ին յոյն Յովհաննէս Փոկաս: 1187ին Երուսաղէմ Սալախտաինի ձեռքով գրաւուեցաւ և Խաչակիրները վտարուեցան Պաղեստինէն. բայց

ձովեգրեայ քանի մը տեղեր պահպանեցին, մասնաւորապէս Աքքեան՝ որ մինչեւ 1291 քրիստոնէութեան մեծ ամբուսթիւնը եղաւ: Անոնք քանիցս յաջողեցան Գալիլոյ գանազան կողմերը այցելել, և 1229 Փետր. 20ի դաշնագրութիւնը իրենց ապահովեց Նազարէթի ճանապարհը: Նոյն թուականէն քիչ վերջ 1252ին Ս. Լուդովիկոս այցելեց Նազարէթ և Թարոր լեռը: 1263ին Եգիպտոսի Սուլթան Պիպարս Պընտըքտոր յարձակելէ յետոյ Աքքեայի վրայ, Պէյսան եկաւ և անկէ տըշաւախուամբ մը զրկեց Նազարէթ և Թարոր, եկեղեցիները և վանքերը քանդելու համար: Պիպարս ո՛րէն քրիստոնէական չէնք կանգուն չձգեց և ամէնքն ալ հողի հաւասար ըրաւ: Նազարէթի սրբավայրերը դարերով մնացին աւերակ վիճակի մէջ. հոն յաճախող ուխտաւորները ամէնքն ալ սրտի ճմլումով մը կը նկարագրեն տիրող տխուր վիճակը, 1620ին էր որ Ֆրանչիսկեանք էմիր Ֆախր-էտ-Տինէն գնեցին աւերակ գետինները եւ 1889ին տեղւոյն տեսուչ Prosper Viaud ի ձեռքով պեղումներ և հետազոտութիւններ կատարուեցան նոյն աւերակներուն մէջ. երեսն ելած են կիսաքանդ պատերն ու հիմերը, ինչպէս նաեւ շինուածքին մընացորդները որոնք կ'ապացուցանէին Նազարէթի սրբավայրերուն կառուցուածքը: Վանքին ընդարձակութիւնը և Խաչակրաց թուականին հոյակապօրէն կատարուած նորոգութիւնները, որոնցմէ կը հասկցուի թէ արեւմտեան քանդակագործութիւնը մեծ չափով գործադրուած է սրբավայրերուն կամարներուն, սիւններուն և ամբողջ շինուածքին տարածութեան վրայ, տեղական արուեստէն դուրս, Խաչակիր վարպետներու ճարտարութիւնը կը փայլեցնէին պեղումներէն դուրս բերուած քանդակազարդ բեկորներուն մէջ: Անականկաւորէն պեղումներէն դուրս ելած պատկերաքանդակ ու զարդարուն հիմք խոյակները քանդակագործութեան հրաշալիքներ են. նոյն խոյակները՝ կրնանք ըսել թէ ԺԲ. դարու Խաչակրաց քանդակագործութեան պատմութեան հայելիներ են՝ որոնց մէջ կը տեսնուին արեւմտեան արուեստին ներբութիւնը, ճաշակն ու զարդացումը. հինգ խոյակներէն մին աւելի մեծ էր քան միւսները, որոնք ութանկիւնային են. երեքին

քանդակները կը պատկերացնեն Փրկչին ու առաքելոց մասին Աւետարանէն և Գործք Առաքելոցէն քաղուած գրուածներ, իսկ միւս երկուքը ցոյց կուտան Յակոբոս Զերեհան և Մատթէոս առաքելոց նահատակութիւնները, որոնց քանդակները ճարտարորէն շինուած են անվաւեր վկայաբանութիւններու հիման վրայ: (տե՛ս Prosper Viaudի «Nazareth et ses deux Eglises» գիրքը:)

3. Հիմակ պիտի նկարագրենք Ս. Զաքարիայի Հայոց վանքը որ շինուած էր Նազարէթի մօտ գտնուած լեռան գագաթը՝ ուրկէ Նազարէթցիները ուղեցին գահավիթել մեր Տէրը: Աւետարանիչը լեռան գագաթը կը հասկնէ «արեւան լեռին» բառերով. չի գիտցուիր ինչ պատճառով մեր մատենագրութեան ամէնէն հեղինակաւոր գէմբերէն Զաքարիա Կարուղիկոս (Թ. դար), Մագիստրոս Իշխան (ԺԱ. դար), Իգնատիոս Մեկիկ (ԺԲ. դար) արեւմտեան բառը յատուկ անուն կ'իմանան, ինչպէս կ'երեւի իրենց գրուածքներէն: Միայն Վարդան Վարդապետ (ԺԳ. դար) շիտակ կը հասկընայ ու կը գրէ «հանին զնա յարեւան լեռին», այսինքն ի գլուխ լեռին, յարեւան» (Սխմ. 1928, էջ 12): Նազարէթի սրբաժայրերու մասին ոչ մի յիշատակութիւն չունինք մեր նախնեաց մօտ: Մատթէոս Ուռհայեցի (էջ 23-23) մէջ կը բերէ հայագիր Յովհաննէս Զմէկիկ կայսեր (969-976) առ Աշոտ Գ. Ողորմած գրած նամակը՝ որուն մէջ (էջ 27) Զմէկիկ ի մէջ այլոց կը պատմէ թէ իր արշաւանաց ժամանակ գացած է Նազարէթ, «ուր զաւետիան իսկ ի հրեշտակէն լուաւ Աստուածածին Սուրբ Կոյսն Մարիամ»: Տարակոյս չկայ թէ ի հնումն հայ ուխտաւորները այցելած էին նաև Նազարէթ: Այսպէս այցելած է Վարդան վարդապետ Մարաթացի ԺԲ. դարուն, և հոն իր աղօթքներէն մին յօրինած է, ըստ խնդրանաց Ս. Յակոբայ վանքին մէկ վանականին: Նազարէթի աւերակներուն մէջ կը տեսնուին նաև երկու հայ անուներ՝ մին Յակոբ, խոշոր սիւնի մը տնկիւններէն միոյն վրայ քանդակուած թանձր ու հաստ գրերով. միւսն՝ որ անընթեռնի է՝ կը տեսնուի եկեղեցիին դռնին հարաւային պատին աղուցուած քարի մը վրայ: Նոյն անուն գրերը մենատառի գրերու նման

լրարու կապուած են: «Յարտեան լեռին» կառուցուած Ս. Զաքարիա անուն հայ վանքի նկատմամբ ալ ոչ մի հայկական յիշատակութիւն չունինք դժբախտարար. բայց մենք ըստ կարելոյն պիտի ջանանք օտար աղբիւրներով հաստատել նոյն հայկական վանքին գոյութիւնը:

Փահավիթման լեռը՝ տեղական աւանգաթեան մը համաձայն, Նազարէթէն գէպի հարաւ քառասուն վայրկեան հեռի կը գտնուի. նոյն լեռան գագաթը ժայռին մէջ փորուած եկեղեցիի փոքր կողակ մը կ'երևայ. հոն կան նաև հիմեր, մոզայիքներ և ջրհորներ. անտարակոյս ասոնք վաղեմի վանքի մը մնացորդներն են: Տեղւոյն Հայոց Ս. Զաքարիայի վանքը ունի պատմական երկու յիշատակարաններ. մին՝ անանուն լատին ուխտաւորի մը յիշատակութիւնը՝ իր 1231ին գրի առած Pelerinages por aler en lherusalem հին Փրանսերէն լեզուով ուղեգրութեան մէջ, որուն խօսքերուն թարգմանութիւնն է հետեւեալը. «Նազարէթի շէյխի զահալիժման շնոր մեկ մղոն է. լեռան վերի ճանապարհին վրայ կը գտնուի Ս. Զաքարիա անուամբ մասուն մը՝ որ Հայոց կը վերաբերի և շատ գեղեցիկ տղ մ'ի» (Հրատարակիչք՝ H. Michelant et G. Raymond, Itinéraires à Jerusalem. Genève, 1882, էջ 100): Միւս աղբիւրն է Ս. Տեղեաց արարերէն նկարագրութիւն մը ԺԳ. դարուն, վերինէն բոլորովին անխախտ. անոր մէջ կը յիշատակուի արարերէն ճեպիլը կը Քաթէճ բառը, որ կը նշանակէ գահավիթման լեռ: Նկարագրութեան հեղինակը կը գրէ քի նոյն լեռան վրայ կը գտնուի հայկական վանք մը. այս տեղեկութիւնը խիստ համաձայն է ԺԳ. դարու լատին ուղեգիրներու, մասնաւորապէս վերև յիշուած լատին ուղեգրութեան: Այս վերջին յիշատակարանը կը քաղենք ծանօթ հնախօս Clermont Ganneauի Archéologie Orientale ըսուած գործէն (Ա. Հատ. էջ 340): Նոյն հաւաքածոյին հեղինակը կը գրէ թէ ձեռագիրը իր մօտն է և անտիպ, ու կը խոստանայ տպագրել, և կը յարէ թէ հաւանաբար այս վանքին եկեղեցիին կը վերաբերէին լեռան վրայ տեսնուած ու ժայռի մէջ փորուած կողակը, հիմերը, մոզայիքները, ջրհորները ևայլն: Այս վանքին աւերակները կը տեսնուէին մինչև 1882 թուականը, որմէ

վերջ Ֆրանչիսկեանք տիրանալով նոյն տեղւոյն շինած են Ս. Կուսի անուամբ մատուռ մը: Ան կը շարունակէ գրելով թէ հաւանական է որ այս վանքը կապակցութիւն մը ունենար այն Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին ու վանքին՝ որուն տաներկու վանականները կը յիշուին ԷՕՏին գրի առնուած «Commemoratorium de Casis Dei» խորագրով լատին յիշատակարանին մէջ (Tobler, Descriptiones Terrae Sanctae, էջ 81): Նոյն տեղը աւելի որոշ կը յիշուի ԺԲ. դարուն Յովհաննէս Վերդպուրկիէն որ Գաւալիմուսն շուրջ ցոյց կուտայ մէկ մղոն նազարէթէն գէպի հարաւ: Ganneau-ի այս բացատրութիւններէն Ս. Զաքարիա վանքին թուականն ալ կրնայ ճշգրտած նկատուիլ. որով ըսել է թէ ան արդէն Թ. դարու սկիզբէն գոյութիւն ունէր: Նոյն լեռան գագաթը և ճանապարհին վրայ ուրիշներ ալ, ինչպէս լատինք, յոյնք և հայէշք, վանքեր ունէին և ունին այսօր ալ: Ի հնումն հոն կար նաև վանք մը Տէյր կը Պիկաք ըսուած, որ կը նշանակէ կոսանոց: Հայ բարեպաշտութիւնը անտարակոյս ետ չպիտի մնար իր սեպհական վանքը ունենալէ նոյն լեռան վրայ:

Բայց կը տարուինք հարցնել թէ գահափոխման լեռան աւետարանական պատմութեան նշանակութիւնը յայտնի ըլլալով ինչ պատճառներէ մղեալ Հայք իրենց հիմնարկած վանքը անուանակոչեր են Ս. Զաքարիայի վանք: Այս հարցման պատասխանը կուտայ մեզ Ernoul լատին քրոնիկագիրը (ԺԲ. դար) որ իր Ժամանակագրութեան մէջ կը գրէ թէ տեղւոյն քրիստոնէից մէջ աւանդութիւն կայ որ Ս. Կոյսը Զաքարիայի տան մէջ նոյն կողմերը այցելած է եղիսարեթի: Ուրեմն այդ տեղական աւանդութեան վրայ յենելով է որ Հայք Ս. Զաքարիայի վանքը կառուցած են նազարէթի մօտը՝ յարձանակ շինելու: Անտարակոյս այս տեղական աւանդութիւն մ'է որը կը տարբերի Աւետարանի պատմութիւնէն (Ղուկ. Բ. 39) և որուն համաձայն կը հասկըցուի թէ՛ Ս. Կոյսը եղիսարեթը ողջունելու համար նազարէթէն կը մեկնի՝ «շնոնակողմ ի քաղաքն Յուդայ»: Իգնատիոս՝ Ղուկասու մեկնիչը և շատերը քաղաքն Յուդայ ըսելով կը հասկնան Երուսաղէմի մօտիկ Այնքեարիմ ըսուած տեղը, ուր նա-

նապէս Հայեր կառուցած են փառաւոր վանք ու եկեղեցի (տե՛ս այս մասին մեր յօդուածը, Սիոն. 1927, էջ 207-211, 263-267): Փառք մեր նախնիքներուն՝ որ բարեպաշտօրէն կը յարգէին աւետարանական բոլոր աւանդութիւնները և կը յայտնէին իրենց սէրը և կը կոթողէին իրենց հաստքը տիրանուէր յիշատակարաններով:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԽՆՈՒՆԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Հին ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳԻՒԻ ԳՐՈՒԱԾ 1683-ԻՆ

Զեռագիրս մաս կը կազմէ անձնական հաւաքածոյիս: Մեծութիւն՝ $3\frac{5}{8} \times 4\frac{3}{8}$: Նիւթ՝ թուզթ: Թերթեր՝ 142: Գիր՝ բոլորգիր: Տողք՝ 18, միասին: Կազմ՝ սև կաշեպատ տախտակ: Հանգամանք՝ իւղտած և վերջին թերթին ստորին կէսը պատուած: Պահպանակ՝ չկայ: Նկար՝ մէկ հատ մագաղաթի վրայ: Լուսանցազարդք, խորանք՝ պարզ և կարմրաւ միայն: Գլխազիրք՝ հասարակ կարմրաւ: Զեռագիրս մաս կազմեց հաւաքածոյիս 1929-ին:

Պարունակութիւն. —

Ներքին Ա. կողք, էջ 1ա: — «Գիրք Պատմութեան Երուսաղէմայ Աստուածաշուրջ և քրիստոսակոխ քաղաքին: Արարեալ Յուսէֆէն(1) բանասիրէ ոպասաւորէ Սրբոյն Երուսաղէմի ի փառս մարմնացելոյ բանին Աստուծոյ:

«Ի թուարեութեան Հայոց ՌՃԼԲ.ին և Սեպտեմբերին:»

Էջ 1բ գրչէն. — «Բան առ ընթերցողս».

«Ծառատունկ և երփնազարդ բուրաստանս այս փոքրիկ՝ ունի յինքեան պարունակեցեալ գրոլոր տնօրէնութեան տեղեացն Քրիստոսի պատմութեան՝ որ կատարեցաւ ի Սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ հանգրծ իւրաքանչիւր տեղեաց գովասանա-

(1) Ըստ իս Զեռագրիս մէջ գրուած երգերուն ճեղքնակ՝ Սարգիս վարդապետը ինքն է Ս. Յակոբայ միաբան: Սակայն իր մասին յաւելուածական ուրիշ ծանօթութիւններ կը պակսին ինծի: